

KAFKASYA MÜSLÜMAN AYDINLARININ MANEVİ ATASI: HASAN MELİKZADE ZERDABI'NIN HAYATI VE FİKİRLERİ

THE FOREFATHER OF CAUCASIAN MUSLIM INTELLECTUALS: HASAN MELIKZADE ZERDABI, HIS LIFE AND IDEAS

Okan YEŞİLOT¹

ÖZET

Çalışmanın konusu olan Hasan Melik Zerdabi (1837-1907) Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahiptir. Moskova Üniversitesi'ni bitirerek bir süre memur olarak çalıştıktan sonra öğretmenlik yapmıştır. Zerdabi Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinci*'yi neşretmiştir. Yine ülkesinde ilk hayır cemiyetini kurmuş ve ilk tiyatro çalışmalarının başlatmıştır. Bakü'de açılan ilk kız okulunun açılışında aktif görev almıştır. Eşi Hanife Hanım bu okulun ilk müdiresidir. Zerdabi 16 yıl köyünde yaşamaya mecbur edildikten sonra Bakü'ye geri dönmüş ve Şehir Meclisi'nde vekillik yapmıştır. *Kaspi* gazetesinde yöneticilik yapmış ve yazılarını burada yayımlanmıştır. *Hayat* ve *Debistan* gibi yayın organlarında makaleleri yayımlanmıştır. Birçok hayır cemiyetinin çalışmalarında bulunan yazar, 1. Muallimler Kurultayı'nın toplanmasına öncülük etmiştir. Bu çalışmada, eğitim, kadın hakları, dil, din ve vatanseverlik konularında Azerbaycan fikir dünyasında kalıcı izler bırakan ve Azeri modernleşmesinin öncü isimlerinden olan Zerdabi'nin düşünceleri ve bu düşünceleri gerçekleştirme noktasında gerçekleştirdiği faaliyetleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hasan Melikzade Zerdabi, Azerbaycan, Bakü, *Ekinci*, Hanife Hanım

ABSTRACT

Hasan Melik Zerdabi (1837-1907) has a crucial niche throughout the Azerbaijan history. He worked as a civil servant for several years after his graduation from Moscow University, then worked as a teacher. He was the editor and publisher of "*Ekinci*", as the first Turkish periodical published in Russia. He also established the first theater and the first charity community in his country. He actively participated in the establishment of first girl school in Baku, whose director was his wife, Hanife Hanım. Zerdabi was sent to exile to live in his home town for 16 years. Then he returned back to Baku and acted as a member of city council there. He worked in the editorial of the newspaper called "*Kaspi*" and his articles were published in this newspaper as well as other periodicals such as "*Hayat*" and "*Debistan*". He worked for various charity organizations. He also led to convene the First Teachers Congress. Zerdabi left profound traces on Azerbaijani intellectual history, especially with his views on education, women rights, language, religion and patriotism. The paper examines the thoughts and activities of Zerdabi as one of the leading figures of Azerbaijani modernization.

Key Words: Hasan Melikzade Zerdabi, Azerbaijan, Baku, *Ekinci*, Hanife Hanım

¹ Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: okanyesilot@gmail.com

Tarih boyunca milletler kendi isteklerinin dışında bazı olayları yaşamaya mecbur kalmışlardır. Güçlü olan devletler zayıf olanları kendi hâkimiyetlerine almak için çalışmışlardır. İran ile Rusya arasındaki bölgeye hâkim olma mücadelesinin neticesinde Azerbaycan Türkleri ikiye ayrılmıştır. Bu olaydan sonra her iki bölge de farklı gelişmelere sahne olmuştur. XIX. yüzyıl sonunda Bakû'de petrol endüstrisinin gelişmesi Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısını yakından etkilemiştir. Rusya'nın en önemli ekonomi merkezlerinden biri olan Bakû, kısa zamanda siyasî olayların da çok yoğun yaşandığı bir bölge olmuştur. Rusya'da yaşanan ihtilal hareketleri çok kısa süre sonra Bakû'de yankı bulmuştur. Bu durum bölgenin önemini daha da artırmıştır. Rus yöneticiler özellikle ekonomik önemini iyi bildikleri Bakû'ye özel bir ilgi göstermişler ve buradaki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Rusya, Kuzey Azerbaycan'da siyasî ve ekonomik hâkimiyetin yanında kültürel bir değişimin mücadelesini de vermeye başlamıştır.

Rusya, hâkimiyetine aldığı bölgelerde ve bu arada Azerbaycan'da "Ruslaştırma" diye adlandırdığımız yöntemle yeni nesilleri kendi idealleri ve dünya görüşü çerçevesinde yetiştirmek istemiştir. Rusça konuşan ve Rusya'ya gönülden bağlı vatandaşlar oluşturmak üzere hedeflenen bu çalışma özellikle Türklerin yoğun olduğu bölgelerde uygulamaya konulmuştur. Rusya Türklerinin birbirinden habersiz ve kendi problemleriyle uğraştığı bu dönemde Ruslaştırma için değişik planlar geliştirilmiştir. Ruslar hedeflerine ulaşmak için Rus-Tatar okulları açmış ve Müslümanların çocuklarının buralarda eğitim almaları için onları teşvik etmiştir. Bu okulları bitirenlerin bir kısmı da Rusya'da üniversite eğitimi almıştır. Rus okullarında okuyan hatta Petersburg ve Moskova'da üniversite bitirerek ülkesine dönen bu aydınlar, eğitimlerini tamamladıktan sonra Rusya'ya değil, kendi milletine hizmet etmek sevdiğine düşmüşlerdir.

Rusça aracılığıyla batı kültürünü tanımaya çalışan ve Rus kültürünü yerinde öğrenen ama kendi kültürünü unutmayan bu yeni aydın tipinin en belirgin özelliklerinden birisi genellikle fen bilimleri sahasında uzmanlaşmış olmalarıdır. Bu aydınlar kendi milletlerinin de gelişmiş milletler seviyesine gelmesi için mücadele etmişlerdir. Batı usulünde eğitim alan bu Azerbaycan Türk gençleri, Ruslar tarafından istismar edilen Azerbaycan doğal kaynaklarının ve sömürülen Türk köylülerinin farkına vararak, durumun düzeltilmesi umuduyla faaliyete geçmiş ve bu faaliyetlerine halkın eğitilmesi için gerekli tedbirleri almakla başlamıştır.

Cehaletten kurtulacak olan halk, haklarının bilincine varacak ve bunların kazanılması uğruna mücadeleye girecektir. Bu maksatla öncelikle dinde taassuba düşmüş ve cehaletle, tembelliğin pençesine takılmış Türk köylüsünü bu durumundan kurtarabilmek amacıyla çalışmalar yürütmüşlerdir. Milletlerinin geleceğinin ancak eğitim yoluyla aydınlanacağını düşünen bu aydın grubuna maarifçiler adı verilmesi boşuna değildir. Hasan Melik Zerdabi, bu aydın tipinin ilk örneklerinden ve en önemlilerinden birisidir.

Azerbaycan millî matbuatının ilk gazetesi olan *Ekinci*'yi neşreden, matbaacı, pedagog, ilk millî tiyatronun kurucusu, yazar, eğitimci, fen bilimci, hayırsever, halkçı, milliyetçi, Kafkaslar'da birçok ilke öncülük etmiş aydın bir kişi olan Hasan

Bey Melikzade Zerdabi, 12 Kasım 1837 tarihinde Göyçay kasabasının Zerdab köyünde doğmuştur.²

Zerdabi ilk eğitimine Zerdab köyündeki medresede başlar. Burada Arapça ve Farsça öğrenir. Medresedeki eğitim döneminde pek istekli görünmeyen Zerdabi, 1852 yılında Şamahı şehrinde yeni açılan ve Rusça eğitim veren bir okula kayıt olur.³ Başarılı bir öğrenci olan Zerdabi'nin okul bitirme sınavında sorulara verdiği cevaplar Kafkas Tahsil Dairesi Müdürü Baron Nikolay'ın hoşuna gider ve onu devlet bursu ile I. Tiflis Lisesine göndermeyi teklif eder. Bu sırada babası vefat eden Zerdabi'yi ağabeyleri Tiflis'e göndermek istemezler. Tiflis'te yaşayan babasının dayısı General Ferec Bey Ağayev bu olaydan haberdar olunca Zerdabi'yi Tiflis'e çağırır.⁴ Girdiği sınavları başarı ile geçen Zerdabi 1858 yılında I. Tiflis Lisesi'nin 5. sınıfına kabul edilir.⁵ 1961 yılında bu okulu da başarı ile bitiren Zerdabi aynı yıl devlet bursu ile Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'nin Tabiat Bölümüne girer. 10 Haziran 1965 tarihinde bu üniversiteden üstün başarı ile mezun olur.⁶

Zerdabi'nin dünya görüşünün oluşması Moskova Üniversitesi'nde okuduğu yıllarda başlar. Bu dönemde Rusya'da Çarlık yönetimine karşı gençlik hareketleri vardır. Bu hareketin ileri gelenleri Moskova'da yaşamakta ve hararetli taraftarları olan gençler de Moskova Üniversitesi'nde okumaktadır. Bu çevreyle yakın ilişkiler kuran Zerdabi, okuduğu bölümdeki hocalarından aldığı dersler neticesinde Darwinizm'in etkisinde kalır.⁷ Fikirlerinin oluşmasında devrin ileri

² Zerdabi'nin doğum tarihi tartışmalıdır. Hanımı Hanife Melikova'nın kaleme aldığı "Hasanbey Melikov Zerdabinin Tercüme-yi Hali", *Revoljosiya i kultura*, Sayı: 6, (Bakı: 1939), s. 112, makalede 12 Kasım 1837 tarihinde doğduğu yazılmaktadır. Aynı görüş; Zaman Memmedov, *Hasanbey Zerdabi*, (Bakı: Azərbaycan Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyyatı, 1957), s. 26'da yer almaktadır. N. Hasanov, *Hasan Bey Zerdabi Azərbaycanda Topraqşunaslık ve Agrokimya Elmlerinin Banisidir*, (Bakı: Elm Neşriyyatı, 1972), s. 5 eserinde 24 Kasım 1837 tarihini vermektedir. Zerdabi'nin ölümünden sonra makalelerinin bir araya getirilerek basıldığı, *Zemliya, Voda i Vozduh*, (Bakı: 1912), s. 37 adlı eserde Temmuz 1942 doğum tarihi olarak verilmiştir. Hasan Bey Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1960), s. 8 adlı kitapta 1842 tarihi yazılmıştır. İzzet Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, (Bakı: Gençlik, 1960), s. 57'de Haziran 1842 olarak belirtilmiştir. Esmira Cavadova, *Satırlarda Döyünən Ürek*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1988), s. 11'de Temmuz 1842 tarihi doğum tarihi olarak verilmiştir. Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi ise "Zerdabi Hasanbey" başlıklı maddesinde (Cilt: 4, Bakı, 1980), s. 323'de Haziran 1842 tarihini doğum tarihi olarak vermektedir. Zerdabi hakkında daha fazla bilgi için bkz., Okan Yeşilot, "Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi 2003).

³ İzzet Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, s. 58-59.

⁴ Şemistan Nezirli, *Azərbaycan Generalları*, (Bakı: Gençlik, 1991), s. 27-28.

⁵ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1960), s. 8.

⁶ Azərbaycan El Yazmaları Enstitüsü, *Hasan Melik Zerdabi Özel Arşivi*, Sayı: 169.

⁷ Zerdabi'nin materyalist ve Darwinist olması eserlerde tartışma konusudur. Elimizdeki eserlerin büyük çoğunluğu Sovyetler dönemine ait olduğu için Zerdabi'nin materyalist ve Darwinist gösterilmesi doğaldır. Çünkü Sovyetler öncesinde yaşamış birinin hakkında iyi bir şeyler yazılabilmesi için mutlaka dönemin fikirlerine uygun olması gerekmektedir. Zerdabi'nin okuduğu yılların popüler fikri olan materyalist görüşlerden bir tabiat öğretmeni olarak etkilenmediğini düşünemeyiz. Ama dinî fanatizme karşı olması ve Şif inancına ait bir takım adetlere karşı açtığı savaş yüzünden onun dine karşı olduğunu düşünmek de mümkün değildir. Çünkü Zerdabi makalelerinde dinin insan hayatındaki önemini birçok kez vurgular. Özellikle ilerleyen dönemlerde dinin toplum ve insan hayatındaki öneminden bahseder. İzzet Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, s. 13; Yine Altstadt'ın yazdığı makalede önceleri ihtilalci fikirlerin etkisinde kalan Zerdabi'nin daha

gelen materyalist Rus inkılâpçılarından İlya İliç Meçnikov, Kliment Arkadiyeviç Timiryazev, İvan Mihayloviç Seçenov'un önemli tesirleri olur. Bu dönemde Rusya'da popüler olan halkçılık hareketi de onun çok ilgisini çeker ve burada öğrendiği halkçılık fikirleriyle gelecekteki çalışmalarını nasıl yapması gerektiğini planlar.⁸

Zerdabi, üniversite yıllarında devrin önde gelen ilim adamlarıyla tanışır ve onların sohbetlerinde bulunur. Tarihçi Solovyev* ve yazar Pleşeyev'le iyi görüşür, onların evlerine sık sık misafir olur. Solovyev, Kafkaslar ve özellikle de İslam'la ilgili merak ettiklerini Zerdabi'ye sorar ve onun anlattıklarını not alır. Solovyev'lerin evine çok sık giden Zerdabi onun kızına âşık olur. Kız da Zerdabi'yi sever, fakat idealist bir genç olan Zerdabi, Solovyev'in kızıyla evlendiği takdirde hem geleceğe yönelik ideallerinden vazgeçmek durumunda kalacağını hem de bu davranışının halkı tarafından hiç hoş karşılanmayacağını düşünerek, eğitimini tamamladıktan sonra Üniversitede kalması yönündeki teklifleri reddeder ve halkına hizmet etmek üzere vatanına döner.⁹

Zerdabi, Üniversiteyi bitirdikten sonra Tiflis'te, Toprak İdaresi'nde (Mejevoy Plata) göreve başlar. Bu görevden ayrıldıktan sonra 28 Şubat 1868 tarihinde Kuba'da mahkeme kâtibi olarak çalışmaya başlar. 4 Ekim 1868 tarihinde işine son verildikten sonra bir müddet bağımsız mahkeme vekilliği yapan Zerdabi, 18 Kasım 1869 tarihinde Bakû Ortaokuluna Tabiat Tarihi öğretmeni olarak atanır.¹⁰

Öğrencilik yıllarında âşık olduğu hocası Solovyev'in kızıyla ülküsü uğruna evlenmekten vazgeçen Zerdabi artık evlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Fakat evleneceği kız mutlaka eğitilmiş, aydın ve kendi ideallerini destekleyecek birisi olmalıdır. Dönemin şartları dikkate alındığında kendi vasıflarına uygun bir kıza evlenmesinin zorluğu ortadadır. Zerdabi bir gün *Kavkaz* gazetesindeki bir haberden; Tiflis'te bulunan Kutsal Nina adlı kız okulundan mezun olanların arasında, Nalçik şehrinde doğan ve Balkar Türkleri'nden olan Hanife Hanım Abayeva'nın¹¹ da olduğunu öğrenir. Bu haber üzerine Tiflis'e giden Zerdabi, Hanife hanımı bularak tanışır ve ona gelecekle ilgili fikirlerini anlatır. Hanife hanımın da aynı görüşte olduğunu öğrenen Zerdabi ona evlenme teklifinde

sonra çok ateşli bir milliyetçi olduğu belirtmektedir. Audrey Altstadt, "Azerbaycan Burjuvazisi ve Bakû'de Kültürel Aydınlanma Hareketi: Milliyetçiliğe Doğru İlk Adımlar", Çev. Mehmet Öz, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 63, Kasım-Aralık 2000, s. 28.

⁸ Zaman Memmedov, "Hasanbey Melikov Zerdabinin Dünya Görüşünde Gabakçıl Rus İlimi ve Medeniyetinin Tesiri", *Azerbaycan Jurnalı*, Sayı: 2, 1993, s. 144-154.

* Solovyev Sergey Mihayloviç (1820-18790) Rus tarihçi, Moskova Üniversitesinde profesör. 1870-1871 yıllarında Üniversitenin rektörlüğünü de yapmıştır.

⁹ Hanife Melikova, *Hasanbey Melikov Zerdabinin Tercüme-yi Halı*, s. 28.

¹⁰ İzzet Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, s. 60.

¹¹ Hanife Hanım Melikova (1856-1929) Azerbaycan'ın ilk eğitimci kadınlarından olan Hanife hanım Nalçik'te doğmuştur. Mukaddes Nina kız okulunu bitirdikten sonra Zerdabi'nin evlenme teklifini kabul ederek Bakû'ye gelir (1872). *Ekinci* dâhil Zerdabi'nin bütün faaliyetlerinde en büyük yardımcısı olur. Bakû'de Zeynelabidin Tagiyev'in açtığı İlk Müslüman Kız Okulunun müdürelüğünü yapar (1901-1905). Daha sonra Bakû'deki Rus-Tatar Kız okulunun uzun süre müdürelüğünü yürütür (1909-1919). Kendi evlerinde de çocuklara eğitim veren Hanife Hanım Nicat cemiyetinin kadın bölümünde de uzun süre görev yapar. Eğitimci bir kocanın eşi olan Hanife Hanım Zerdabi'nin hayatı boyunca çektiği bütün zorluklarda yanında olmuştur. ASE, Cilt:6, 1982, s. 491; *Sovremenniki O G. Zardabi*, s. 213.

bulunur. Bu teklifi kabul eden Hanife Hanım nikâhtan sonra Zerdabi'yle birlikte Bakû'ye gelir.¹²

Ekinci Gazetesini Neşredilmesi Fikri¹³

Zerdabi; Hayır Cemiyeti, tiyatro ve öğretmenlik yoluyla ulaşabildiği halka daha fazla hizmet etmenin yollarını arar. Uzun süredir zihnini Türkçe bir gazete çıkarma fikri meşgul etmektedir. Bunun ne kadar zor bir iş olduğunun farkındadır, ama bundan vazgeçmeyip mücadele etmeye de karardır. *Hayat* gazetesinde yazdığı "Rusya'da Evvelimci Türk Gazetesi" adlı makalesinde bu süreci şöyle anlatır:

"Bizim Cemiyet-i Hayriye bina tutmadığından, tiyatro oyununu oynadığımız salonun boş kaldığı vakit anladım ki, Müslüman kardeşlerimizi bir yere toplayıp okullar açtırarak sokaktaki çocukları okutmak mümkün değildir. İlimsiz bu devirde yaşamak mümkün değildir. Ne yapmalı? Herkesi çağırıyorum gelmiyorlar, gösteriyorum görmüyorlar, söylüyorum anlamıyorlar. Sonunda anladım ki bağırıp-çağırarak zorla anlatmaktan başka çarem yoktur. Mutlaka bu anlattıklarımı bir anlayan olacaktır. Akan bir suyun altına ne kadar sert bir taş koyarsan koy zamanla o taş eriyip delinecektir. Öyleyse doğru söz de bir gün anlaşılacaktır. Onun için mutlaka gazete çıkarmak gerekmektedir. Her yıl gazete okuyanlardan 10 kişi anlasa onların sayısı her yıl artacaktır. Suyun önünü kesen o baraj sonunda dayanamayıp yıkılacaktır."¹⁴

Yukarıdaki makaleden de anlaşılacağı gibi Zerdabi, inatla halka doğruların anlatılması gerektiğine ve kendisini anlayan insanların sayısının zamanla artacağına inanmaktadır. Bunun gerçekleşmesi için halkın ana dilinde çıkacak bir gazeteye ihtiyacı vardır.¹⁵ Zerdabi Türkçe gazete çıkarmak için izin almak üzere başvurur ise de uzun süre buna muvaffak olamaz. En sonunda Bakû Valisi Staroselski'nin¹⁶ sansür konusunu üzerine alması ve yol göstermesi sonucunda gazete çıkarmak üzere izin almayı başarır. Böylece Azerbaycan'da Türkçe yayınlanan ilk gazete olan *Ekinci*'nin 22 Temmuz 1875 tarihinde birinci sayısı çıkar. *Ekinci* sadece Azerbaycan'ın değil, Rusya Türkleri arasında yayınlanan ilk Türkçe gazete olma özelliğini de taşımaktadır. Gazeteye Rusya'nın birçok bölgesinden olumlu tepkiler gelir. İstanbul'dan, Zerdabi'nin bizzat aldığı hurufatla önceleri iki haftada bir çıkan *Ekinci*'nin 400'e yakın abonesi olur. Gazete çevresinde devrin ileri gelen aydınlarını toplamayı başarır. Seyit Azim Şirvani, Asker Korani, Ali Ekber Haydari, Ahsenü'l Gavaid (Hacı Muhammed

¹² Hanife Melikova, *Hasanbey Melikov Zerdabinin Tercüme-yi Halı*, s. 33.

¹³ *Ekinci* için bkz., Aynur Askerova, "Ekinci Gazetesi'nin Rusya Müslümanlarının Fikir Hayatındaki Rolü", Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000; Veli Memmedov, *Gazeta Ekinci*, Baku, 1977.

¹⁴ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 228-229.

¹⁵ *Ekinci*'nin sade bir Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanması Azerbaycan edebiyatı ve tarihi için çok önemlidir. Hagani Memmedov, *Azerbaycan Milli Harekâtı (1875-1918. iller)*, (Bakı; Sabah, 1996), s. 40.

¹⁶ Staroselski Dmitri Semyonoviç (1832-11.03.1884, Tiflis) 1878-1884 yılları arasında senatörlükte yapan Staroselski 1872-1876 yılları arasında Bakû valiliği yaptı. Bu yıllarda Zerdabi ile dost oldu ve *Ekinci*'nin yayınlanmasında büyük emeği oldu. ASE, Cilt: 9, 1986, s. 26; Ziyaddin Köyüşov, "Gırmızı Gubernatör'ün Emisi", *Komunist*, 23 Ocak 1980, s. 3.

Sadık), Necef Vezirov, Mirza Fethali Ahundov vb. birçok aydının yazıları ve desteğiyle gazete bütün zorluklara rağmen kabul görür.

Ekinci, özellikle vali Staroselski'nin Bakû'den ayrılmasından sonra zor günler geçirir. Gazete üzerindeki baskı ve sansür günden güne artar. Nihayet Eylül 1877 de *Ekinci* kapatılır. Böylece çok uzun mücadelelerle neşredilen ve devam ettirilen *Ekinci*'nin yayın hayatı sona erer. Bu durum Zerdabi ve mücadele arkadaşlarını derinden etkiler. O artık Çarlık yönetimi nezdinde sakıncalı bir şahıstır. Her yerde takip edilir ve hakkında sürekli rapor tutulur. Zerdabi, *Ekinci*'nin kapatılmasından sonra okulda da zor günler geçirir ve istifa etmesi istenir. Polis onu Bakû'den uzaklaştırmak için ya Yekatarinador Lisesi'ne gitmesini ya da hemen istifa etmesini ister. Zerdabi bu baskıya daha fazla dayanamaz ve 11 Kasım 1878 tarihinde okuldaki görevinden de istifa eder.¹⁷ Okuldaki görevinden de ayrıldıktan sonra hiç kimse ona iş vermeye cesaret edemez. Ekonomik sıkıntıya daha fazla dayanamayan Zerdabi, 1879 yılının sonlarında, 1896 yılına kadar ikamet edeceği doğduğu köy olan Zerdab'a gider.

Kız Okulunun Açılması

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan eğitim ve kültür sahasında pek çok yeni gelişme olmuştur. Medreselerin yanında yeni okullar açılmaya başlanmıştır. Eğitimin gelişmesinde S. A. Şirvani, M. T. Sıtkı, H. B. Vezirov, S. M. Ganizade ve H. M. Zerdabi'nin önemli gayretleri olmuştur. Zerdabi'den sonra kız okulu açmak için Tagiyev, Çar III. Aleksandr'a müracaat etmiştir, ancak bu istek de geri çevrilmiştir. Çarın ölümünden sonra Hacı Zeynelabidin Tagiyev¹⁸, Çarın eşi Aleksandra Fyodorovna'ya çok değerli hediyeler göndererek okul için izin ister ve eğer izin verirse onun adını okula vereceğini bildirir. Böylece izin alınır ve okulun nizamnamesi Zerdabi tarafından yazılır. Nizamnameden sonra oluşturulan yönetim kurulunun başkanlığına Tagiyev, başkan yardımcılığına ise Tagiyev'in isteği ile Zerdabi* seçilir. Eylül 1901'de her şey hazır olduğu halde yeterli öğrenci olmadığı için okul açılmaz. Zerdabi ve Tagiyev'in birkaç adamı Bakû'ye yakın bölgelere giderek halkı kızlarını okula göndermeye ikna etmeye çalışarak öğrenci toplar. Bu uğraşlar sonucunda, okul, 7 Ekim 1901 tarihinde 58 öğrenciyle eğitime başlar.¹⁹

Azerbaycan tarihinde bir ilk olarak çok önemli bir yere sahip olan okul fikrinin hayata geçirilmesinde Tagiyev, Zerdabi ve Hanife hanımın gayret ve fedakârlıkları

¹⁷ İzzet Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, s. 69-70.

¹⁸ Tagiyev hakkında daha fazla bilgi için bkz., Okan Yeşilot, *Tagiyev*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004).

* Zerdabi ile Tagiyev'in ilişkileri 1870'li yıllara dayanır. Fakat asıl birliktelikleri Zerdabi Bakû'ye döndükten sonra (1896) olmuştur. Tagiyev'in sahibi olduğu *Kaspi* gazetesinde çalışmaya başlayan Zerdabi'nin ve eşi Hanife hanım'ın en büyük hayallerinden birisi olan Müslüman Kız Okulu Tagiyev tarafından açılır. Zerdabi okulun kuruluşunda yer alırken Hanife Hanım okulun müdiresi olur. Zerdabi daha sonra Tagiyev'in sahibi olduğu *Hayat* gazetesinde de yazılar yazar. Zerdabi ölümüne kadar Tagiyev'in eğitim, basın-yayın ve hayır faaliyetlerinde tavsiyelerini desteğini esirgememiştir.

¹⁹ Okan Yeşilot, "Kafkaslarda İlk Müslüman Kız Okulu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, Cilt: 6, 2000, s. 285-287.

ön plandadır. Nitekim İrşat gazetesinin 1907 yılında çıkan 122. sayısındaki bir makalede "...Bakû'de 11 Rus-Müslüman Okulu var. Bu okulların cümlesinde Zerdabi'nin emeği ve zahmeti vardır" sözlerine yer verilerek Zerdabi'nin eğitim faaliyetlerini takdir edilmektedir.²⁰

Ömrünün Son Günleri

Zerdabi ölümüne yakın felç olur. Felç özellikle dilinde olduğu için konuşamaz, fakat o buna aldırmayarak ölümüne kadar *Kaspi*'deki görevine devam eder. Zerdabi 28 Kasım 1907 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi çok kalabalık olan Zerdabi'nin ölümü halkını yasa boğmuş, cenaze törenine sadece Türkler değil, Ermeni ve Ruslar da katılmıştır. Rusya'nın birçok bölgesinde çıkan gazetelerin onun vefatını okuyucularına duyurarak Zerdabi hakkında bilgiler vermiştir.²¹

Zerdabi'nin Görüşleri

İlim ve Eğitim Hakkındaki Görüşleri

"Maariften, ilimden mahrum bir millet ışıktan mahrumdur" diyen Zerdabi, Azerbaycan'da eğitimin gelişmesi ve yeni okulların açılması için büyük gayret gösterir.²² Azerbaycan'da ki okullarda eğitim gören çocukların çoğunluğu gayri Müslimlerin çocuklarıdır. Halk, yeni açılan Rus okullarına güvenmediği için çocuklarını bu okullara göndermemektedir. Bu okullara devam eden az sayıdaki öğrenci de zengin Müslümanların çocuklarıdır. Müslüman çocukların eğitim alması için onların gidebileceği okulların açılması şarttır. Zerdabi hayatı boyunca Müslüman çocukların eğitimi için elinden geleni yapar ve okullar açmak için mücadele eder. Bakû'de öğretmenlik yaptığı yıllarda daha fazla Müslüman öğrencinin okuması için kapı kapı dolaşarak aileleri ikna etmeye çalışır.

Halkın çocuklarını okula göndermemesindeki bir diğer sebep ise okulların paralı olmasıdır ve pek çok ailenin çocuklarını okutacak maddî imkândan yoksun olmalarıdır. Bu konuda ailelerden fedakârlık yapmaları beklenmekte, gerekiyorsa insanların "ceketlerini satıp" mutlaka çocuklarını okutmaları tebliğ edilmektedir. Zerdabi, Müslüman gençlerin sadece ortaokul ve lise değil, üniversite eğitimi almaları gerektiğini de ifade eder. Kendi yetiştirdiği ve eğitiminde etkili olduğu gençler üniversiteyi bitirdikten sonra Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatındaki önemli aydınlar arasında yerini almıştır. O her zaman bu gençlerle iftihar etmiş, onların eğitilmelerini toplumun geleceği için faydalı yatırımlar olarak görmüştür.

Zerdabi bir milletin gelişebilmesi için, hatta devlet olabilmesi için eğitimin şart olduğunu halka anlatmaya çalışır. İleriki dönemlerde, kurulan hayır cemiyetleri aracılığıyla ve zenginlerin verdikleri burslarla okuyan gençlerin sayısı artar. Özellikle Zerdabi'nin eğitim alanındaki faaliyetlerini bizzat yönlendirdiği

²⁰ Veli Memmedov, *Ekinci Gazeti*, (Bakı; Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1976), s.7.

²¹ Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, s. 79.

²² Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 7.

Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in yaptığı maddî ve manevî yardımları çok faydalı olmuştur.

Onun bu mücadelede engellemek isteyen birçok düşmanı vardır. Hükümet memurları Zerdabi'nin bu faaliyetlerine her zaman kuşku ile yaklaşırlar ve "siyasî cihetten itibarsız" olduğu hakkında rapor yazarak, onun halkın eğitilmesi için yaptığı her girişimi engellemek ve mâni çıkarmak için çeşitli gerekçeler öne sürerler. Yaptığı bütün başvurular hükümet ve valilik tarafından reddedilir.

Zerdabi üniversite yıllarından itibaren kafasına koyduğu halkına hizmet etme fikrini mezun olur olmaz hayata geçirir. Çar memurlarının halka yaptıkları zulümlerle ve haksız uygulamalarla mücadele ederek, bunları gazetelere yazarak ifşa etmiştir. Yerli beylerin de halka yaptıkları eziyetlere karşı çıkan Zerdabi, halka kendi haklarını öğretir, ücretsiz dilekçeler yazarak onlara rehberlik yapar. Bu yüzden işinden kovulan, rahatı kaçan yerli beyler tarafından suikastla öldürülmeye çalışılan yazar, ömrünün sonuna kadar bu mücadeleden vazgeçmemiştir.

Zerdabi, yazdığı makalelerde diğer ülkelerin eğitim durumlarıyla ilgili bilgiler verir ve kendi halkının da bu seviyeye gelmesi için çaba gösterir. Yazar kaleme aldığı bir makalede; Rusya'nın son on yılda eğitimde ne kadar ilerlediğini ortaya koyduktan sonra, Müslümanların ise ilimden "veba hastalığından kaçır" gibi uzaklaştıklarını üzüntüyle ifade eder. Bu açığın mutlaka kapatılması gerektiğini ifade eden yazar, en azından komşu milletler kadar eğitim işine önem vermeleri gerektiğini söylemiştir.²³

Yazarın yaşadığı dönemde genellikle önemli ve masa başı işlerde Bakû'ye dışarıdan gelenler veya gayri müslimler çalışmaktadır. Müslümanlar ise çok az ücretle ve çok kötü şartlarda ancak vasıfsız işçi olarak istihdam edilmektedir. Zerdabi bunun sebebinin eğitimsizlik olduğunu söyleyerek, tek çarenin işçilerin eğitilmeleri olduğunu düşünmektedir. Ancak bu şekilde Türk işçiler de bu tür görevlere talip olabilecekler ve diğer milletlerle eşit duruma geleceklerdir. Bu yüzden, Müslüman işçiler eğitim açısından donanımlı olmalıdır ve vasıfsız işçi olmak yerine aranılan niteliklere sahip kişiler olarak yetiştirilmelidir. Üstelik bu meselenin zaman kaybetmeksizin çözülmesi gereklidir. İşçiler kendilerinin çektikleri sıkıntıları göz önünde bulundurarak çocuklarını daha iyi bir hayat sağlamak için onların eğitimlerine engel olmamalıdır. Yazarın "Biz ne zaman gözlerimizi açıp bunları göreceğiz ve bunlara bir çare bulacağız?"²⁴ sorusu, halkın eğitime bakış açısının acilen değiştirilmesi gerektiğinin bir ifadesidir.

Yazar, eski usulle eğitim yapan kurumları ve buralarda yapılan eğitimi eleştirmiştir. Yazara göre, yetersiz molların ders okuttuğu, ezbere dayanan tarzda bir eğitimin yapıldığı, çocukların zekâsını geliştirmeyen ve çocuklara karşı şiddet uygulanan bu kurumların yerine yeni usullerle eğitim yapan kurumlar açılmalı ve buralarda dünyevî ilimler öğretilmelidir. *Ekinci* gazetesi aracılığıyla Zerdabi Azerbaycan halkına okullar açmalarını, özellikle de ilkokullar açılmasını

²³ *Ekinci*, Sayı: 8, 4 Kasım 1875, s. 1-2.

²⁴ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 238.

öğütler. Açılan bu okullarda ana dilin öğretilmesinin mutlaka şart olduğunu söyleyen yazar, Müslümanların bir an evvel bu işe el atmalarının gerektiğini ısrarla dile getirir.²⁵ Yazar sadece okullarda alınan eğitimin yeterli olmadığını belirtir. Ona göre, okul sonrası da eğitim devam etmelidir ki, bu da gazete, dergi ve kitaplar yoluyla gerçekleşebilir.²⁶

Zerdabi, eğitim gören öğrencilere "Size hakaret edecekler, sizi aşağılayacaklar, fakat bunlardan yılmayacaksınız. Halka hizmet yolunda dünya lezzeti sizi alıkoymasın, siz milletiniz için zahmet çekiniz. Gelecekte milletiniz sizin değerini anlayacak ve sizi şehit sayarak, sizlere rahmet okuyacaktır"²⁷ diyerek onları cesaretlendirip moral vermiştir.

Zerdabi, öğretmenlere hitaben yazdığı "Açık Mektup"²⁸ adlı makalede eğitimin önemini bir kere daha vurgular. Öğrencilerin yeterince ders kitabına sahip bulunmadığından ve işçilerin eğitimsiz oldukları için tahkir edildiklerinden, öğretmenlerin bu durum karşısında yeterince imkân olmadığı gerekçesiyle geri durmalarına hem kızmakta hem de üzüntü duymaktadır. Hâlbuki bütün öğretmenler el ele vererek bu problemlerin üstesinden gelebilir. Öğretmenler sahip oldukları mevcut bilgi birikimleriyle yetinmemeli kendilerini yetiştirmelidirler. Zaten okuyanı az olan bu toplum, öğretmenlerin ve diğer aydınların da katkılarıyla, üzerinde daha fazla çalışarak ve fedakârlık yapılarak istenilen seviyeye getirilebilir. Her şeyi devletten beklemenin bir faydası olmadığını belirten yazar, bir program hazırlayarak bunu öğretmenlere gönderir. Onlardan bir cemiyet kurmalarını, programı burada tartışmalarını, okuldaki dersleri bittikten sonra halka ve işçilere okuma-yazma kursları düzenlemelerini ister. Ayrıca cemiyetin öğrenciler için gerekli bilgilerin bulunabileceğini aylık bir dergi çıkarılabileceğini ifade eder. Bu cemiyet aracılığıyla lazım olan ders kitapları ya tercüme yoluyla ya da yeniden yazılarak, Bakû Cemiyeti Hayriyesi'nin yardımıyla bastırılıp öğrencilere dağıtılmalıdır. Ona göre ilim ırmağı artık damla damla değil, sel olup akmalıdır ve her isteyen ondan kana kana içerek doymalıdır. Halkın eğitim seviyesinin yükselmesi ve cehalete karşı mücadele ancak öğretmenlerin yaptıkları fedakârlıklarla kazanılacaktır.

Zerdabi uzun süre halkının içine düştüğü durumun nedenlerini düşünmüş ve yazılarında bunu sık sık gündeme getirmiştir. Bu soruya kendisinin verdiği cevap ise; cehalet, eğitimsizlik ve zulmettir. Yazar halkını bu duruma düşüren nedenlere yaşamı boyunca çözüm aramış ve bunlara çare bulmak amacıyla mücadele etmiştir. Ona göre, ilim bütün dertlerin ilacıdır. İlmî hakikatleri dar çerçeveden çıkarıp, bütün milletin malı haline getirmek ilim adamlarının en önemli manevî borcudur.²⁹

Yazar *Ekinci* gazetesinde sık sık Rusya'daki ve Avrupa ülkelerindeki kütüphanelerden ve oradaki kitaplardan bahseder. Kütüphanelerdeki kitap

²⁵ *Ekinci*, Sayı: 19, 8 Ekim 1876, s. 2.

²⁶ *Ekinci*, Sayı: 3, 3 Şubat 1877, s. 1-2.

²⁷ *Ekinci*, Sayı: 11, 11 Haziran 1876, s. 1.

²⁸ Zerdabi, "Açık Mektup", *Hayat*, Sayı: 12, 13 Ocak 1906, s. 1.

²⁹ Z. B. Köyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX Esrın İkinci Yansı)*, (Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960), s. 156.

sayılarını, kütüphanelerin çalışma usullerini, yeni basılan kitapları ve insanların kitap okumak için kütüphanelere gidişini anlatır. Yazar imrenerek anlattığı bu seviyeye halkın gelmesini çok arzulamaktadır.³⁰

Zerdabi ölümüne yakın bir tarihte *Kaspi*'de yazdığı bir makalede, cenaze töreninin çok sade yapılmasını, yapılacak harcamaların eğitim amacıyla kurulmuş olan bir cemiyetine bağışlanmasını ister. Bunun, "çok sıkıntılar çekmiş halkı" için daha iyi olacağını söyler.³¹ Buradan da anlaşılacağı üzere, yazar ölüm döşeğinde dahi milletin eğitimi düşünmekte kişisel harcamalara giden paraların ki, bu kendi cenazesi bile olsa, boşa harcanmamasını bir hayat felsefesi haline getirdiğini göstermektedir.

Yazar, tam teşekküllü eğitim kurumlarında, bilgili ve yetenekli eğitimcilerin nezaretinde, çocukların akli gelişmesinin yanında el becerilerinin de geliştirildiği bir eğitim sistemi hayal etmektedir. Sadece ezbere dayalı ve müfredata bağlı eğitim sistemi çocukları tembelleğe alıştırmaktadır. Ona göre, nazarı ilimlerin yanında el emeğine dayalı derslerin verilmesi çocuklarda emeğe saygıyı geliştirecek ve çalışmayı sevdirecektir. Bu sistemle, çocuklar çevresinde gelişen olaylara karşı kayıtsız kalmayacak ve onları doğru tahlil edebilecektir.³²

Kadın Hakkındaki Görüşleri

Zerdabi kadınların eğitimine büyük ehemmiyet verir. Bu konuyla ilgili ilk icraatını kendisine ömür desteğini esirgemeyen ve eğitimli bir bayan olan Hanife hanımla evlenerek yapar. Toplumun kalkınmasının yolunun kadınların eğitiminden geçtiğini söyleyen yazar, bu yolda çok mücadele eder. Halk henüz erkek çocukların eğitimine hazır değilken o kızların eğitilmesi için çalışır. Eşinin de yardımıyla bu işe ilk önce kendi evini okul olarak kullanmakla başlar. 1896 yılında kız okulu açmak için yaptığı müracaat kabul edilmez. Fakat Zerdabi'nin önderliğinde Tagiyev, 1901 yılında Müslümanlar için kız okulu açmak üzere izin almayı başarır. Hanife Hanım da bu okulun ilk müdiresi olur. Halk bu çalışmalarından dolayı Zerdabi'yi Kafkasya Müslüman Kadınlarının Manevi Atası³³ olarak anmaktadır.

Yazar, kadınların toplumdaki yeri, kadına bakış açısı ve toplumsal değerlerin kadın üzerindeki etkisi gibi pek çok konuyla ilgilenmiştir. O bunları gerek yazılarında gerekse halkla iç içe yaptığı sohbetlerde dile getirmekten çekinmemiştir. Kadınların karşı karşıya kaldığı bir diğer husus kızların kaçırılmasıdır. Zerdabi buna şiddetle karşı çıkar ve bu âdetin bir an önce kalkması gerektiğini söyler. Kaçırılan kızları kendilerinin esiri ve kulu olarak gören zihniyetle mücadele eder. Yazdığı makalelerde, evlenme konusuna da değinmiştir. Kızlarını erken evlendiren ailelere bunun zararlarını anlatmış, kızlar için evlenme yaşının 20-25, erkekler için ise 25-30 olmasını tavsiye etmiştir.³⁴

³⁰ *Ekinci*, Sayı: 12, 22 Haziran 1876, s. 3; *Ekinci*, Sayı: 1, 16 Ocak 1876, s. 4.

³¹ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 52.

³² Z.B. Köyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 187.

³³ Z.B. Köyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 101.

³⁴ *Ekinci*, Sayı: 7, 14 Nisan 1876, s. 3.

Zerdabi halkın kadına olan saygısını yükseltmeyi, kadınların da özellikle kendileriyle ilgili olan kararlarda fikirlerinin alınması gerektiğine inanmaktadır. Kadınların eşya gibi alınıp-satılmasına ve kullanılmasına, onların güçsüz ve ikinci sınıf insan olarak görülmesine karşı çıkan yazar, kadının mutlaka hak ettiği değeri bulmasını ister. Yazar, *Ekinci*'de bu yönde yayınladığı makalelerin yanında, bu fikri paylaşımların kendi bölgelerinde vuku bulan olayları, özellikle de kadınların kahramanlık gösterdikleri olayları anlatan mektupları yayınlamıştır.³⁵

Akraba evliliğine karşı çıkan ve bu geleneği tenkit eden yazar, akraba evliliği yapanların çocuklarının sakat doğma riskinin fazla olduğunu ilmî delillerle anlatmaya çalışır. Bu şekilde doğan sakat çocukların sağlıklı bir toplum yaratma düşüncesine ifade eder.³⁶

Yazarın üzerinde durduğu bir diğer konu da kimsesiz ve yetim kızların durumlarıdır. Onların aşağılanmasına ve eziyet görmelerine karşı çıkan ve bunu yapanları şikâyet eden yazılara gazetede sık sık yer verirken yapılan bu şikâyetleri de bizzat takip etmiştir.³⁷

Zerdabi kadının analık vasfını ön plana çıkararak, çocuğun, dolayısıyla genç neslin eğitiminden annelerin sorumlu olduğunu savunur. Çocuğa ilk eğitimin anneleri tarafından verildiğini unutulmamalıdır. Okulda alınan eğitim yeterli değildir ve mutlaka evde takviye edilmesi gerekmektedir. Hatta birçok durumda çocuğun eğitiminde aile ilk sırada etkili olabilmektedir. Çocuk ailede gördüğü sevgi, ilgi ve terbiye neticesinde daha sağlıklı bir fert olmaktadır. Mutsuz bir ailede yetişen çocuklar ileriki hayatlarında başarısız olurlar. Kadının, çocuğunun eğitiminde etkili olabilmesi ve doğru eğitebilmesi için öncelikle kendisinin eğitilmiş olması gereğine işaret eden Zerdabi, bu konuda herkesi göreve çağırmıştır.³⁸

Kadının çalışma hayatıyla da ilgilenilmekte ve dönem dönem bu konuyla ilgili yazılara yer verilerek toplumun dikkati çekilmeye çalışılmaktadır. En çarpıcı örneklerden biri *Ekinci*'de çıkan bir yazıdır. Burada, Kars'ta çalışan kadınların hakları savunularak, onlara erkeklere göre daha kolay işlerde çalışmaları önerilir. Gazetede kadınların cuma günleri ve geceleri çalışmamaları gerektiği, hamile kadınların doğumdan yedi hafta önce işi bırakmaları ve doğumdan sekiz hafta sonra tekrar işe başlamaları teklif edilmektedir. Kadınlar fizikî ve ruhsal durumları göz önüne alınarak çalıştırılmalıdır, yoksa çalışmak onlar için bir eziyet halini alacaktır.³⁹

Toplumun kadına bakış açısını ve verdiği değer ölçüsünü zaman zaman eleştiren Zerdabi kadınlara karşı yapılan haksızlıklara ve kötü muamelelere karşı çıkar ve bunları yapanları gazetede ifşa eder. Kadınları "güçsüz, zayıf, kıymet

³⁵ *Ekinci*, Sayı: 4, 17 Şubat 1877, s. 3.

³⁶ V. Memmedov, "Gadın Azadlığı İdeyalarının Terennümcüsü", *Azerbaycan Gadını*, Sayı: 1, 1964, s. 21.

³⁷ Gazetede çıkan bir habere göre; Borisov adlı generalin hanımı yanında çalışan yetim kızı döver. Yetim kız da bunu bir tanıdığına söyler. O kadın da bu olayı savcıya anlatır. Savcı yaptığı tahkikat sonucunda generalin hanımını Sibiry'a sürgün eder. *Ekinci*, Sayı: 13, 23 Haziran 1877, s. 4.

³⁸ Veli Memmedov, "Matbuatımızı Garanguşu" *Muhbir*, Sayı:7, 1987, s. 24.

³⁹ *Ekinci*, Sayı: 16, 29 Ağustos 1876, s. 3.

bilmeyen yaratıklar” şeklinde adlandırılanlara karşı onları “kıymet bilen, mücadelecı ve cesaret simgesi” olarak takdir ve takdim etmektedir.⁴⁰

Başta gazetenin sahibi ve başyazarı Zerdabi olmak üzere *Ekinci* gazetesinin diğeri yazarları, kadının hak ettiği yeri bulması, sosyal ve iktisadî hayatta erkeğın yanında olması, kadını aşığılıyan adetlerin terk edilmesi, kadının eğitilmesinin bir milletin geleceği olduğunun bilinmesi ve toplumda insanca yaşaması gerektiği yönünde birçok yazılar yazmışlar ve halkın kadına olan yanlış bakış açısını değiştirmek için mücadele etmişlerdir.

Dil Hakkındaki Görüşleri

Bir millet her şeyden önce aynı dili konuşan insanlar topluluğudur. Dil bir milleti bazen tek başına ayakta tutar. Bir millet başka bir milletin hâkimiyeti altına girmişse, dil millî benliği muhafaza ederek onu yok olmaktan, eriyerek başkalaşmaktan, karışıp kaybolmaktan, benliğini yitirmekten kurtarır. Milletin, istiklalin, hürriyetin temeli millî şuurdur. Millî şuurun en kuvvetli kaynağı ve belirtisi ise millî dildir. Dil bir milletin ana unsurlarından biridir. Zerdabi'nin deyimiyle “bir milleti ayakta tutan iki direkten” birisidir. Türk milleti yaşadığı süreç içerisinde temasta bulunduğu kültürlerden bilinçli veya bilinçsiz olarak etkilenmiştir. Bu etkilenmelerden birisi de komşu kültürlerin etkisi altında kalarak gerçekleşmiştir. Zaman zaman Türkçenin bozulduğu devirler olmuş, özellikle de aydınlarla halk arasında bir irtibatsızlık doğmuştur. Aydınların kullandıkları dili anlayamayan halk daha da şuursuzlaşmış ve aydınlar da halktan kopmuşlardır.

Dil bir milletin bütün fertlerinin birbiriyle acısını ve sevincini paylaştığı iletişim aracıdır. Dilin içerisine ne kadar yabancı unsur girerse halk o kadar köklerinden koparılmış olur. Zerdabi zamanın ilim tahsil etme zamanı olduğunu, fakat ilim tahsil ederken de dilin muhafaza edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hatta dilini kaybetmeye başlayan bir milletin zamanla yok olacağına dikkat çekmektedir.⁴¹

Rusya'da 1860'lerden sonra yeni bir eğitim sistemi uygulanmaya başlanır. Bu sistemin mimarı Nikolay İlminski'dir.⁴² İlminski, Rus-Tatar okulları için yeni bir program hazırlar. Buna göre, ilk sınıflarda her millet kendi diliyle eğitim yapacak fakat sonraki sınıflarda ise tamamen Rusça okuyacaklardır. Yeni bir alfabe sistemi ortaya çıkararak sunî ayrılıklar meydana getirmeye çalışan İlminski, dil faktörünü kullanarak Türklerin Ruslaştırılmasına çalışır. Böylece ilk Rus-Tatar Okulu 1863 yılında Kazan'da açılır. Rus hükümeti önceleri ihtiyatla yaklaştığı bu metodun başarılı olduğunu gördükten sonra bütün bölgelerde uygulamaya başlamıştır.⁴³

Çarlık yönetimi Azerbaycan'da Türkçe eğitime ve gazete çıkarmaya izin vermez. Bu alanlarda yapılan bütün girişimleri çok sıkı takibat altına alır.

⁴⁰ *Ekinci*, Sayı: 16, 11 Temmuz 1876, s. 2-3.

⁴¹ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 237.

⁴² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara: TTK, 1999), s. 20.

⁴³ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev: İzzet Kantemir, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983), s. 25.

Okullarda ana dili eğitimi mecburi değildir ve çok az ders saati ayrılmıştır. Ayrıca ana dili öğretmenleri diğer öğretmenlerle hukukî açıdan eşit değildir.⁴⁴

Azerbaycan'ın Rusya hâkimiyetine girdikten sonra birçok konuda olduğu gibi dil konusunda da sıkıntıları ortaya çıkar. Devlet tarafından açılan okullarda Rusça eğitim verilir. Bu okullarda Türkçe öğretecek öğretmenler yoktur ve müfredatta Türkçe dersi bulunmamaktadır. Halkın kendi okullarını açmasına izin verilmediği için onlar çocuklarını devletin açtığı okullara göndermemişlerdir. Haklı olarak bu okullarda okuyan çocuklarının millî benliklerini ve kültürlerini unutacağını düşünürler. Zerdabi bu konuda birçok makale kaleme alır ve çözüm yolları bulmaya çalışır. O, halkın zaten çok zor şartlarda geçimini sağlayabildiğini ifade eder. Fakat bunun bahane olmamasını, eğitimin gerekliliğini hem de Türkçe olarak yapılmasının zaruretini savunur. Rusya tarafından görevlendirilen misyonerlere karşı halkı uyanık olmaya çağıran yazar, Müslümanların dünyadan el-etek çekmeleri halinde zamanla yok olacaklarının kaygısını duymaktadır.⁴⁵ Zerdabi'nin yaşadığı dönemde eğitimin özellikle de Türkçe eğitimin karşısında iki ana mesele vardır. Birincisi yukarıda bahsettiğimiz Rusya'nın baskıları ve misyonerlik faaliyetleridir. İkincisi ise, halkın eğitime olan kayıtsızlığı hatta belli bazı çevrelerin eğitime karşı olmasıdır.

Azerbaycan matbuat hayatında ana dilin kullanılması Zerdabi'nin neşrettiği *Ekinci* gazetesıyla başlar. Zerdabi büyük mücadeleler sonucunda çıkardığı *Ekinci* gazetesinde çok sade bir dil kullanır. Vezirov gazetesinin ilk sayısını Moskova'da okuduktan sonra Zerdabi'ye "Ekinci benim ana dilimin muallimidir" diyerek yazdığı mektupta, *Ekinci*'nin üstlendiği misyonu ifade etmektedir.⁴⁶ Gazete çıkarmanın özellikle de Azerbaycan Türkçesiyle yayınlamanın hayal bile edilemediği bir dönemde Zerdabi inatla bunu başarmak için uğraşır. O, çıkacak gazetesinin halkın ana dilinde olması gerektiğinin ve yazılanları halkın anlamasının önemini belirtir.

Zerdabi gazete çıkarmayı düşündüğü dönemden itibaren gazetesinin dilinin ana dilde olacağını planlamaktadır. Ahundov'un Zerdabi'ye yazdığı mektupta "Sizin gazetesinin asıl güzelliği ifadelerin sadeliği, ibarelerin zarıflığı ve aydınlığı olmalıdır. Çünkü sizin gazeteniz Azerbaycan Türkçesini sadeleştirmeli ve bu dilde yazanlara bir numune olmalıdır" ⁴⁷ demektedir. Aydınların yanında halkın beklentisi de sade bir Azerbaycan Türkçesi'yle neşredilen bir gazetedir. Zerdabi yazarlarına: "yazılarını halkın anlayabileceği dilde yazsınlar, çünkü halk gazete için değil, gazete halk içindir" diyerek bu konudaki hassasiyetini ifade etmektedir.⁴⁸

Zerdabi gazetesinin dilinin sade ve anlaşılır olmasını sadece kendi halkı için değil, bütün Rusya Müslümanları açısından faydalı görmektedir. Ona göre dil bir milletin manevî direği ve ruhudur.⁴⁹ Zerdabi yazarlarından Arapça ve Farsça

⁴⁴ Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", *Yeni Forum*, Aralık 1991, s. 35.

⁴⁵ Zerdabi, "Zindeganlig Davası ve Yahut Dirilik Mübarizesi", *Hayat*, Sayı: 4 Ocak 1906, s. 1.

⁴⁶ Neriman Zeynalov, "Ekinci Yaşayır", *Komunist*, 15 Ocak 1980, s. 3.

⁴⁷ V. Memmedov, *Ekinci Gazeti*, s. 61.

⁴⁸ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 245.

⁴⁹ E.M. Alibeyzade, "Ekinci'ni Varaklarken", *Azerbaycan Gençleri*, 20 Mayıs 1968.

kelimeleri mümkün olduğu kadar az kullanmalarını çünkü gazeteyi okuyanların genelinin halk olduğunu ve dolayısıyla onların anlayabileceği sadelikte yazılmasını ister. Gazetenin yazarları da bu konuda onunla aynı görüşleri paylaşırlar, makalelerinde doğru ve sade bir Azerbaycan Türkçesi kullanmaya özen gösterirler. Yazar halkın anlayamayacağı bir dille yazılmış yazıların halkın hayatını kolaylaştırmayacağını ve onları şuurlandırmaya bir katkısı olmayacağını, bunun da millet hayatında bir değeri olmayacağını düşünür. Kullanılan dil eğitici ve birleştirici olmalıdır⁵⁰

Ekinci'de yeni mefhumlara ve terimlere de yer verilir, halkın bunlardan haberdar olması arzulanır.⁵¹ *Ekinci* oldukça sade bir dille yazılır, Arapça ve Farsça terimler pek az kullanılır. İfade dili olarak Farsça'yı kabul eden kesim, *Ekinci*'de yazma diline uygulanamayacağını düşündükleri yaygın konuşma dili olan Türkçenin kullanmasını düşmanlıkla karşılar. Gelenekçileri karşısına alan, çoğu okuma-yazma bilmeyen köylülere ise ulaşamayan *Ekinci*, ister istemez aydınlar arasında bir forum halini alır.⁵² Zerdabi Azerbaycan edebî dilinin millî dile çevrilmesi ve yerleşmesinde, bir matbuat üslubunun doğmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵³

Zerdabi yazdığı "Dil ve Din"⁵⁴ adlı makalesinde, Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal ettiği dönemlerde halkın çocuklarını okumak için Rus okullarına göndermediğini, çünkü bu okullarda Rus keşişlerin misyonerlik yaptıklarını ifade eder. Zerdabi halkı içinde bulunduğu zor durumdan dolayı iki deniz arasında kalmış, hangi yöne giderse gitsin helak olacak bir gemiye benzetmektedir. Yazar bir taraftan devletin açtığı okullara gidenlerin din ve dilini kaybetmesinden dolayı okula gönderilmeyen çocuklara, bir taraftan da halkın geçim derdiyle uğraşması yüzünden çocuklarını okutmadıkları için üzülmemektedir.

Zerdabi Kafkas halklarının yazılı ve sözlü edebiyat içerisinde daha çok şiire düşkünlüğünü tespit eder. Özellikle âşık geleneğinin halkın üzerindeki etkisi üzerinde durur. Yazar şairlerin artık bülbül ile güle şiir yazmamalarını daha çok sosyal içerikli, ilim ve eğitimle alakalı şiirler kaleme almalarını ister. Bu şiirlerin güzel nağmeler eşliğinde âşıklar tarafından halkın yoğun olduğu yerlerde okunmasını arzulamaktadır. Düşünlerde âşıklar tarafından okunan bu şiirler halkın hoşuna gitmektedir ve hafızasında kalmaktadır. Özellikle çocuklar ve gençler bu şiirlerden etkilenmektedirler. Yazar, Ermenilerin bu sahada çok başarılı olduklarını, gözleri kör olan âşıkların sokak sokak gezerek geçmişe ait millî hislerini canlı tutacak şiirler okuduklarını ifade eder. Bunun da bir millet olmanın gereği sayar ve "neden Azerbaycan'da bizim böyle âşıklarımız yok" diyerek hayıflanır.⁵⁵

⁵⁰ Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, Sayı: 9, 11 Ocak 1906, s. 1.

⁵¹ Tofig Rüstemov, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", *Sovyet Köyü*, 13 Aralık 1979, s. 3.

⁵² Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, (Çev. Nuray Mert), (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988), s. 47.

⁵³ Ş. Hüseyinov, *Hagigat ve Adalet Çarçısı*, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1988, s. 25.

⁵⁴ Zerdabi, "Dil ve Din", *Hayat*, Sayı: 5, 6 Ocak 1906, s. 1.

⁵⁵ Esmira Cavadova, *Satırlarda Döyünen Ürek*, s. 134-135.

Zerdabi öğretmenlere, eğitimin önemini anlatan ve sosyal hadiselerle alakalı şiirler yazmaları ve onları hoş nağmelerle öğrencilere öğretmeleri için mektuplar gönderir, fakat okul müdürlerinin bir kısmı buna izin vermez. Yazar bütün engellemelere rağmen bu şiirleri toplayıp bastırarak bütün okullara dağıtır. Zerdabi daha sonra gönderdiği bu şiirlerin öğretmenlerin amirlerinden korktuğu için çocuklara öğretilmediğini duyunca çok üzülür.⁵⁶

Zerdabi, "İttihad-ı Lisan"⁵⁷ adlı makalesinde bir dilin diğer dillerden mutlaka etkileneyeğine dikkat çeker, fakat bu etkilenme çok olursa, yani başka milletlerin kelimeleri kendi kelimelerinin yerini almaya başlarsa bu durumun o milleti yok olmaya kadar götürebilecek büyük bir tehlike teşkil edeceğini ifade eder. Bunun önünün alınması için mutlaka ana dilde eğitimin yapılması, kitap ve gazete yayınlanması lazım geldiğini belirten yazara göre ancak bu şekilde ana dil muhafaza edilerek, öğrencilere ve halka öğretilebilecektir.

Zerdabi, Türklerin Rus hâkimiyetine girmesinin en önemli neticelerinden birisi olarak değişik şivelerde konuşan farklı Türk boylarının zamanla birbirlerini anlayamayacaklarından korkmaktadır. Aynı dine inanan, aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan bu boyların bir süre sonra birbirini anlayamayacak hale geleceğini ve aralarındaki manevî bağın zamanla koparak, güçten düşeceklerini ifade eden Zerdabi her ne olursa olsun Türkler arasındaki dil birliğinin muhafaza edilmesi için gerekli çalışmaların zaman geçirilmeden yapılması için uyarılarda bulunur. Türklerin dil birliğini kaybedilmezse kardeşlikleri de daha muhkem olacaktır.⁵⁸ Buna örnek olarak kendi çıkardığı *Ekinci* gazetesi ve *Tercüman*'ı çıkarmadan önce Gaspıralı'ya yazdığı mektup gösterilebilir. Zerdabi Gaspıralı'ya yazdığı mektupta çıkaracağı gazetenin dilinin sade ve anlaşılabilir bir Türkçe olması konusunda uyarılmıştır. Ondan "*Tercüman*'ı çıkarırken ne spesifik bir Tatar şivesi ne de ağdalı bir Türkçe kullanmamasını, gazetenin bütün Türk yurtlarında okunabilecek ortak bir dilde olmasını" istemiştir.⁵⁹

Zerdabi'ye göre Farsça veya başka dilde yazanların bir kısmı da kendilerinin ne kadar bilgili olduğunu göstermeye çalışmaktadırlar, fakat halk onları anlamamaktadır. Ona göre; "gazete halk içindir, halk gazete için değildir".⁶⁰

Zerdabi Türk dünyasında ortak dilin oluşmasını isterken, şiveler arasındaki farkların okullarda çocuklara mutlaka öğretilmesi taraftandır. Bunun çok zor olmadığını ifade eden yazara göre, eğer her bölgede bu hedefe yönelik çalışmalar yapılırsa bu birlik daha çabuk gelişecek ve daha da sağlam olacaktır.⁶¹

Zerdabi, "Dil Davası"⁶² adlı makalesinde Kafkaslarda nüfusu çok az olan, fakat kendilerine ait dilleri bulunan topluluklardan bahseder. Bu topluluklar Rus

⁵⁶ İlk baskısını 1901'de yapan nağmeler kitapçığı, 1905 yılında Hasan Melik Zerdabi'nin gayretiyle *Türk Nağmeleri Mecmuası* olarak tekrar basılmıştır.

⁵⁷ Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, Sayı: 9, 11 Ocak 1906, s. 1.

⁵⁸ Zerdabi, "İttihadı Lisan", s. 1.

⁵⁹ H. Melikova, *Hasanbey Melikov Zerdabinin Tercüme Hali*, s. 38.

⁶⁰ Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, Sayı: 9, 11 Ocak 1906, s. 1.

⁶¹ Zerdabi, "İttihadı Lisan" s. 2.

⁶² Zerdabi, "Dil Davası", *Hayat*, Sayı: 12, 13 Ocak 1906, s. 1.

hâkimiyetinden sonra diğer milletlerle ilişkilere girmişler ve benliklerini kaybetmişlerdir. Bunlardan bazıları (Kumuk, Samur, Tabasaran ve Küre) Türkçeyi öğrenmişler ve Türk kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Türkleşen bu halklara mutlaka doğru Türkçe öğretilmelidir.

Din Hakkındaki Görüşleri

Bir milletin en önemli kültür öğelerinden biri dilse diğeri de dindir. Din milletleri bir arada tutan ve diğer milletlerin hegemonyasına girmesini engelleyen inançlar bütünüdür. Din insanlar arasında sevgi ve saygının yayılmasına vesile olmuştur. 'Gerçek din' insanlara nefreti değil, sevgiyi ve hoşgörüyü öğütlemektedir. Din bir toplumun ortak değerlerinin en başında gelenlerden biridir. Bu ortak kutsal değer; insanların birlikte yaşama, aynı ülküleri paylaşma, heyecan duyma, toplumun ve kişilerin yaşam tarzı, düğün, cenaze, bayram gibi törenler ve kişiler arasındaki ilişkilere varıncaya kadar birçok alanda etkili olmuştur. Toplumun bütün katmanlarına tesiri olan din aynı zamanda istismara en açık değerlerin başında gelmektedir. Toplumun manevî değerleri bazı kişiler ve gruplar tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda değiştirilmiş ve dine birçok hurafe sokulmuştur. Zerdabi, hayatı boyunca dini istismar edenlerle mücadele etmiş ve "gerçek dinin" halka öğretilmesi için gayret sarf etmiştir.

Zerdabi'nin üniversite yıllarında okuduğu derslerinin ve yakından tanıdığı hocalarının tesiriyle Darwinist düşünceden etkilenmemesi düşünülemez. Ünlü Rus âlimleri İlya İliç Meçnikov, Kliment Arkadiyeviç Timiryazev, İvan Mihayloviç Seçenov'un Zerdabi'nin görüşlerinin oluşmasında etkisi olmuş ve yazar tabiat hadiselerini onların ortaya koyduğu fikirler doğrultusunda açıklamaya çalışmıştır. Zerdabi bu materyalist dünya görüşünü savunan âlimlerin tesirinde kalmış, ancak Köyüşov'un da "üzülerek" belirttiği gibi ateist olmamıştır.⁶³

Yazar makalelerinde kul olma üzerinde durarak, dinde köle azat etmek sevap olmasına rağmen hâlâ köleliğin devam etmesinden şikâyet etmektedir. Halk padişaha, kadın kocaya, işçi patrona, evlat babaya kul olarak görülmektedir. Yazar bu âdetin terk edilmesi için gayret göstermiş ve bu konuyla alakalı yazılar kaleme almıştır. Bu makalelerde kişinin kendi özgürlüğünün kıymetini bilmesi ve insanca yaşaması için ortam oluşturulması gibi fikirlerin üzerinde durmuştur.⁶⁴

Zerdabi bütün hayatı boyunca haksızlıklara karşı mücadele etmiştir. Bu mücadelesinin en zor olanı da mollalarla yaptığıdır. Mollaların halkın dinî inançlarını kullanarak kendilerine menfaat sağlamalarına karşı çıkan yazara göre, mollaların din olarak ortaya koydukları kuralların çoğu hurafelerden ibaret olup, hiçbir dayanağı olmayan, akla ve ilme ters davranışlardır.⁶⁵ Kendilerine göre

⁶³ Sovyet dönemi yazarları Zerdabi'nin materyalist ve Darwinist görüşten etkilendiğini ve onun bu fikirlerinin rejimle uyumunu göstermek için gayret sarf ederler. Fakat bazı makalelerinden dolayı onun "tam ateist olmadığını üzülerek" belirtmektedirler. Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 47; Tofiq Rüstemov, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", s. 13; Köyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 123;

⁶⁴ *Ekinci*, Sayı:12, 9 Temmuz 1877, s. 1-2.

⁶⁵ Yazar, çizme giyenlerin dinden çıktığını söyleyen hatta selam dahi vermenin günah olduğunu savunan bunu da halka kabul ettiren mollalarla mücadele eder. Çizme giymekle kimsenin kâfir

ortaya koydukları bazı kurallarla şahsî statü sağlayan mollalar, bu kuralların tartışılmasına dahi fırsat vermemişler, bunu yapmaya çalışanlara da çok sert tepki göstermişler hatta ölümle tehdit etmişlerdir. Nitekim Zerdabi böyle birkaç badire atlatmıştır.

Cahil halkı sağlık konusunda kandırarak, ilmî olmayan bazı usullerle tedavi ettiklerini söyleyen ve bundan menfaat elde eden mollalara da karşı çıkan yazara göre, insanlar hastalıklarından kurtulmak için bu yolu seçtiklerinde iyileşmek yerine sağlıkları daha da kötüye gitmekte, hatta bu tür yanlış tedaviler sonucunda hayatlarını kaybetmektedirler. Yazar halkın bu "şarlatanlardan" ancak eğitilerek kurtulabileceğine inanmaktadır.⁶⁶ Ayrıca hastaların ziyaretgâhlardan ve türbelerden şifa ummak yerine, ilmî usullerle, tıbbî tedavi yöntemleriyle hastalıklarından kurtulmayı denemeleri gerektiğini belirtir, bu konuda okuyucularını uyandırır.⁶⁷

Mollaların din olarak ortaya koyduklarının büyük çoğunluğunun hurafelerden ve bazı eski adetlerden ibaret olduğunu ifade eden Zerdabi İslam dininin ilim öğrenmeye karşı değil, tam tersine ilim öğrenmeyi emrettiğini belirtmektedir. İlim öğrenenlerin sayısı arttıkça mollaların menfaatleri azalacağından, halkın cahil kalması mollaların yararına olacaktır diyen Zerdabi'ye göre, mollalar halkın dinî inançlarını sömürerek hatırı sayılır bir servet elde etmektedirler. İnsanların her türlü işine karışan, hatta aile arasındaki ilişkilere bile yön vermeye çalışan mollalar ellerindeki bu gücü kaybetmek istememektedir. Yazar eğitim yoluyla halkın şuurulanarak, insanları kandıran bu "menfaatperestlerden" kurtulabileceklerine inanmaktadır.⁶⁸

Zerdabi İslam dinini tenkit etmemiş, daha çok, yapılan dinî törenleri ve din adamlarının davranışlarını eleştirmiştir.⁶⁹ Yazar, bazı törenleri, özellikle de insan bedenine ve ruhuna zarar veren dinî törenleri sert bir şekilde tenkit ederek, bunların dinde olmadığını, hiçbir dinin insanın kendisine zarar vermeyi emretmeyeceğini ifade etmiştir.⁷⁰

Yazar, mollaların davranışlarının yanlışlıklarını halka anlatmak için Kur'an ve sünnetten örnekler vererek bu durumu ortaya koymaya çalışmıştır. Sovyetler döneminde yazılan pek çok eserde onun ateist olduğu ileri sürülmüştür. Fakat makalelerinde, özellikle de son dönemlerinde kaleme aldığı yazılarında dinin aleyhine olmadığı, tam aksine bazı konuları anlatmak için dinin hükümlerinden faydalandığı görülmektedir.⁷¹ Halkın kötü alışkanlıklardan vazgeçirilmesi için,

olmayacağını bunun mollaların kendi görüşleri olduğunu yazılıyla anlatmaya çalışır. *Ekinci*, Sayı:11, 11 Haziran 1876, s.1.

⁶⁶ Ahmet Hasanov, *Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslamın Tenkidi (XIX Asrın İkinci Yarısı-XX asrın Evveleri)*, (Bakı: Yazıcı, 1983), s. 171.

⁶⁷ *Ekinci*, Sayı: 16, 23 Ağustos 1876, s. 1; Z. Köyüşev, *Mirovozzrenie G.B. Zardabi*, (Baku, Akademiya Nauk ASSR, 1962), s. 330-332.

⁶⁸ Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, Sayı: 9, 11 Ocak 1906, s. 1; Köyüşev, *Mirovozzrenie G.B. Zardabi*, s. 336-339.

⁶⁹ Esmira Cavadova, *Satırlarda Döyünen Ürek*, s. 21.

⁷⁰ *Ekinci*, Sayı: 1, 4 Ocak 1877, s. 3; Köyüşev, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 87-91; Tofiq Rüstemov, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", s. 13, 150; Köyüşev, *Mirovozzrenie G.B. Zardabi*, s. 316-319.

⁷¹ Köyüşev, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 124.

özellikle eğitim konusunda halkı şuurlandırma yönünde dinden istifade etmiştir. Halkın cehaletten kurtulması ve hurafelere inanmaması için Şeyhülislamın mektubunu *Ekinci*'de yayınlamıştır.⁷² Zerdabi "gerçek dinin" ilmin ışığından korkmayacağını, ilim öğrenildikçe dinin daha da iyi anlaşılacağına inanmış, dini ilme karşı gösterenlerle sürekli mücadele etmiştir.

Yazar, dinî ilimlerin yanında mutlaka dünyevî ilimlerin de tahsil edilmesi gerektiğini ifade eder.⁷³ Hem dinî ilimlerin hem de dünyevî ilimlerin ehilleri tarafından okutulması ve bunları hakkıyla okutacak öğretmenlerin yetişmesini ister. Müslümanların dünyevî ilimlere karşı kayıtsız kalmasını kabul edemez, bu konuda onları harekete geçirmek için çabalayan yazara göre, "dünyası olmayanın ahireti de olmaz". Özellikle mollaların telkiniyle dünya işlerinden uzaklaşan Müslümanlara kızan Zerdabi insanların maişetlerini temin etmek için çalışmalarının ve rızıklarını aramak üzere gayret göstermelerinin daha doğru olduğunu anlatır. Müslümanların dünya-ahiret dengesini kurmasını ve iki tarafı da ihmal etmeden gerekli özeni gösterip, ilimde ve teknikte ileri gitmelerini istemiş, Peygamberin Müslümanlara ilim öğrenmeyi tavsiye ettiğini sık sık dile getirmiştir.⁷⁴

Yazar bazı makalelerinde "gerçek dinden" bahseder ve insanın inanma ihtiyacı üzerinde durur. Ona göre kişinin vicdanında Allah korkusu olmalıdır. Ayrıca mescitlere devam edilmemesinden, ibadetlerin yapılmamasından ve halkın bu konudaki ilgisizliğinden yakınır. Müslümanlar Kur'an ve sünnetin ışığında dinî vecibelerini yerine getirmelidir, yapılan ibadetler ise dinin ruhuna uygun olarak yapılmalıdır.⁷⁵

Yazar bazı dinî ibadetlerin anlamını kaybettiğini, halkın bu ibadetleri sadece yapmış olmak için yaptıklarını ifade eder. Kurban bayramının anlamının iyi anlaşılmasını ve dinin özüne göre kutlanmasını ister. Hacca gidenlerin orada dünyanın her yerinden gelen Müslümanlarla konuşarak birbirlerinden haberdar olmalarını, onların acılarını ve sevinçlerini beraberce paylaşmalarını tavsiye eder. Bu şekilde yapılırsa ibadetlerin toplumsal bir değeri olur ve daha fazla anlam kazanır.⁷⁶

Zerdabi sahibi olduğu *Ekinci* gazetesi aracılığıyla Şîî-Sünnî mezhep ayrımcılığının halk arasında düşmanlıklara sebep olmasına bir son verilmesi için gayret sarf etmiştir.⁷⁷ Halk arasında yeni yeni ayrılıklar yaratmak yerine birlik

⁷² *Ekinci*, Sayı: 12, 1 Ocak 1876, s. 2.

⁷³ *Ekinci*'de yayınlanan Aliakber Haydarî'nin makalesiyle başlayan ve Zerdabi'nin de katıldığı, dinî ilimler mi, dünyevî ilimler mi daha önemlidir tartışması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hasanov, *Azərbaycan Maarifçileri Tarafından İslamın Tenkidi*, s. 57-73.

⁷⁴ *Ekinci*, Sayı: 23, 6 Aralık 1876, s. 2; *Ekinci*, Sayı: 2, 18 Ocak 1977, s.1-2.

⁷⁵ Tofiq Rüstemov, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", s. 13.

⁷⁶ *Ekinci*, Sayı: 24, 22 Aralık 1876, s. 1-2.

⁷⁷ Zerdabi bir makalesinde bu düşmanlığın ne derece olduğunu gözler önüne sermiştir. "Bakû'de Sünnî ve Şîî düşmanlığı o dereceye varmıştı ki, Bakû'ye gelen Sünniler kendilerini gizlediler. Valinin tercümanı Şeki'nin Vendam köyünden Ömerbeyov adlı birisidir. Bu şahıs Sünnî olduğu için geceleri evi "Ömer oğlu" diyerek taşlanmıştır." Zerdabi, " Bakıda Müselman Teatrının Binası", *Hayat*, Sayı: 117, 13 Aralık 1905, s.1.

oluşturmanın gereğini vurgulamıştır, çünkü halkın iş görebilmesi ve ilerleyebilmesi için beraber hareket etmeye ihtiyacı vardır.⁷⁸

Vatanseverlik Hakkındaki Düşünceleri

Zerdabi iyi bir vatanseverdir.⁷⁹ Onun nazarında vatanını ve milletini yürekten sevmeyen, vatanın terakkisi için çalışmayan insanı "sözün esas manasıyla adam kabul etmek" doğru değildir. O vatanseverlik hislerinden uzak olanları çok keskin bir şekilde tenkit etmiştir. Onun vatanseverlik anlayışı sadece vatani ve milleti kuru kuruya sevmek değildir. Kişi milletini seviyorsa bunu davranışlarıyla ve yaptığı icraatlarla göstermelidir. Yani hamasi duygularla vatani sevmek yetmez, onun yükselmesi için canla-başla çalışmak gerekir. Onun vatanseverlik fikrinin temellerini; milletin tarihi, örf ve âdeti, inancı, ana dili, türküler, vatan toprağının her bir parçasına duyduğu sevgi oluşturmaktadır.⁸⁰

Yazar vatan sevgisini en yüksek ahlakî değerlerden biri kabul eder. Gençlere seslendiği bir yazısında, "beş günlük dünya hayatının lezzeti için milleti ve kardeşlerinizi unutmayınız" der.⁸¹ Zerdabi vatan ve millet uğruna çalışanların karşılık beklememelerini hatta bir teşekkür bile istemeden gayret göstermelerini ister. Ona göre, vatansever insanlar vatan ve millet için çalışırken hiçbir şeyden ve kimseden çekinmeden yoluna devam etmelidir. O, gençlere karşılıklarına çıkacak engelleri cesaretleriyle, azimleriyle aşacaklarını söyler ve onlara bu yolda mücadeleden asla vazgeçmemelerini öğütler.⁸²

Yazarın vatanseverlik anlayışında kendisinden olmayan milletlere zulüm etmek ve onları aşağılamak yoktur. Tam aksine bütün milletlerin insanca ve dostça yaşamasını ister. Bakü'ye çalışmak için gelmiş farklı milletlerden olan işçilere iyi davranılmasını ve onların da haklarının savunulmasını istemiştir. Ermenilerin Türklere saldırdığı olaylarda *Mşak* gazetesinin redaktörü Artsurini'yi keskin bir dille tenkit ederek, iki millet arasına nifak sokmaya çalışmakla suçlamıştır.⁸³

Kafkasya'daki Türk-Ermeni çatışmasının başlamasında Çarlığın rolü olduğu gibi cehaletin de rolü büyük olduğuna inanan Zerdabi, bu çatışmaların bir an önce son bulması, iki toplum arasında barış yapılması için büyük gayret sarf etmiş ve bu yönde birçok makale yazmıştır. Bu olaylardan her iki milletin de zarar göreceğini ifade eden yazar, bu çatışmaların sonucunda ancak gözyaşı, kan ve iki toplum arasında oluşacak kinin kalacağına işaret etmiştir. Halkları ayırıcı değil uzlaştırıcı fikirleri ile aydınlatmaya çalışan Zerdabi'nin çeşitli halklar arasında da itibar gördüğü cenaze törenine her milletten insanın katılmasıyla anlaşılmaktadır.

⁷⁸ *Ekinci*, Sayı: 11, 18 Aralık 1875, s. 4.

⁷⁹ M.A. Pavlov'un *Vospominaniya metallurga* adlı eserinde; Zerdabi'nin milliyetçi olduğu hatta Azerbaycan'da milliyetçilere önderlik ettiği yazılmaktadır. Köyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 165.

⁸⁰ Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 50.

⁸¹ *Ekinci*, Sayı: 11, 11 Haziran 1876, s. 1.

⁸² *Ekinci*, Sayı: 11, 11 Haziran 1876, s. 1.

⁸³ *Ekinci*, Sayı: 4, 17 Şubat 1877, s. 1.

Savaşların insanların hayatlarını bitirdiğini, ülkeleri zora soktuğunu ifade eden yazara göre, insanlar savaşlara harcaacakları enerjiyi ve parayı kendi ülkelerinin gelişmesine ve üretime harcasalar daha kârlı olacaklardır. İnsanlar arasına düşmanlık değil, dostluk tohumları ekilmelidir. Çağdaş ülkeleri yakalamak için top ve tüfekten daha çok akla ve mantığa ihtiyaç olduğunu söyleyen yazar, ülkede bir eğitim seferberliğinin başlaması gerektiğine inanmaktadır.

Sonuç

Milletlerin uzun tarihî maceralarında bazı olaylar ve şahıslar önemli izler bırakırlar. Bunlar önem derecesine göre yeni nesillere sözlü veya yazılı olarak aktarılırlar. Azerbaycan Türklerinin de tarihî süreç içerisinde yaşadıkları birçok gelişme millî hafızalarında kayıtlıdır. Çalışmamızın konusu olan Hasan Melik Zerdabi gerek idealleri, gerekse yaptıkları açısından sadece Azerbaycan Türkleri tarafından değil, bütün Türk dünyası tarafından tanınması ve iyi anlaşılması gereken bir aydındır.

Çarlık Rusyası hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türklerinin kendi benliklerini kaybetmemesi, hür ve insanca yaşaması için çalışmalar yapan aydınlar içerisinde bir sıralama yapıldığında şüphesiz Zerdabi en ön saflarda yerini alır. Onun mücadelesinin temelinde cehalete karşı top yekûn eğitim vardır. Hayatının her safhasında halkın yediden yetmişe eğitilmesi için gayret göstermiştir. Halkına ulaşabilmek, onları "gaflet uykusundan" uyandırmak için yaptığı çalışmalarda önüne çıkan bütün zorluklarla mücadele etmiştir. O, yine önüne çıkarılan engellerden yılmamış ve bu uğurda kendine daima başka fırsatlar oluşturmayı bilmiştir.

Maarifçilerin en önemli temsilcilerinden olan Zerdabi, Rus okullarında okumuş ve Moskova Üniversitesinde Fen bilimleri eğitimi almıştır. Okuduğu yıllarda bir ihtilal merkezi haline gelen üniversitede ihtilalcı gruplarla ve hocalarıyla sıkı ilişkiler kurmuştur. Daha öğrenciliği yıllarında gelecekte "milletim için neler yapabilirim" planlarını yapmaya başlamıştır. Zerdabi'yi farklı kılan en önemli özelliklerinden birisi, kendini milletine adanmış olması ve bütün hayatını buna göre şekillendirmeye çalışmış olmasıdır. O, bu uğurda Moskova Üniversitesi'nde hocalık teklifini reddetmiş, ayrıca gençlik aşkıdan vazgeçerek, kendi soyundan ve kültüründen, ideallerini paylaşan eğitilmiş bir hanımla evlenmiştir. Hanımı da onun bütün çalışmalarında ve mücadelesinde yanı başında olmuş ve ona destek vermiştir. Zerdabi'nin ikinci belirgin özelliği ise onun mücadele azmi olmuştur. O, önüne çıkan ve çıkartılan bütün engelleri aşmaya çalışmış ve asla bir yılgınlık emaresi göstermemiştir. Ömrünün son günlerinde, felçli ve konuşamaz durumdayken bile *Kaspi* gazetesindeki görevini sürdürmüştür.

Üniversiteden mezun olduktan sonra çalıştığı memuriyetlerde haksızlığa karşı mücadele eden, milletinin ezilmesine razı olmayan, bu yüzden de eziyetlere uğrayan ve nihayet işinden kovulan Zerdabi, haksızlık yapan ister hükümet memurları isterse yerli beyler olsun hiç ayırım yapmadan bunların önüne

geçmeye çalışmıştır. Onlarla mücadele ederken aynı zamanda halka kendi haklarını öğretmeye çalışan bir rehber görevi üstlenmiştir.

Azerbaycan'ın geleceği olan gençlerin yetişmesi ve onların iyi bir eğitim alması için elinden geleni yapan Zerdabi, bu uğurda ilk hayır cemiyetini kurmuş ve zenginleri bu çocukların eğitimine katkıda bulunmaya çağırmıştır. Özellikle fakir ve başarılı öğrencilerin eğitimlerini devam ettirmeleri için gayret göstermiş, sadece erkeklerin değil, kızların da okuması gerektiğini savunmuş ve bu konuda da girişimlerde bulunmuştur. Erkeklerin bile okula gönderilmediği bir dönemde kızların eğitilmesini isteyen yazar, kızlar için bir okul açmayı hayal etmiş ve bunu zor da olsa gerçekleştirmeyi bilmiştir. Bir milletin geleceği olan çocukları yetiştiren annelerin ne kadar eğitilmiş olursa o milletin geleceğinin de o kadar parlak olacağını savunan Zerdabi'ye göre; çocuk, aile içerisinde huzurlu, eğitilmiş ve kötü alışkanlıkları olmayan bir ana-baba tarafından yetiştirilirse milletin geleceğine umutla bakmak mümkün olacaktır. Kadınların istismar edilmesine de karşı çıkan Zerdabi kadınların toplumda hak ettikleri değeri bulabilmeleri için çaba göstermiştir.

Öğretmenlik yaptığı yıllarda sadece müfredata bağlı kalmayan, öğrencilerine ülke meseleleri ve bunların çözüm yolları hakkında bilgiler sunan, onların bu konulara yabancı kalmamalarını sağlamaya çalışan Zerdabi'ye göre, okul sadece ders yapılan bir mekân değil, türlü sosyal faaliyetlerin olduğu bir kurum olarak görülmelidir. Bu amaçla sosyal ve kültürel faaliyetlerin hayata geçirilmesine çalışmış ve öğrencileriyle beraber Azerbaycan tiyatrosunun da temelini teşkil edecek ilk tiyatro oyununu başarıyla sergilemişlerdir.

Halkını aydınlatmanın hayır cemiyeti, tiyatro ve öğretmenlik yapmakla yeterli olmayacağını fark ederek, daha büyük kitlelere sesini duyurabilmesinin ancak gazeteyle mümkün olabileceğini düşünen Zerdabi uzun bir süredir planladığı gazete çıkarma fikrini gerçeğe dönüştürmeyi başarmıştır. *Ekinci* gazetesi sadece bir gazete değil, bir milletin geleceğini kurtarmak için mücadeleye kendini adanmış bir aydınının ümidi olmuştur. O bütün zorluk ve engellemelere rağmen bu işin de üstesinden gelmeyi bilmiş ve Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinci*'yi neşretmiştir. Gazete sadece Azerbaycan matbuatının ilk örneği ve temeli olmamış, Türk dünyasında da yakından takip edilmiş ve büyük moral kaynağı olmayı başarmış, daha sonra bu alanda yapılacak girişimlere bir öncü olmuş ve bu işin önemini göstermiştir. O, gazeteyi halka kendi içinde bulunduğu durumu gösteren ve bunlara çözüm arayan bir araç olarak görmüştür. *Ekinci*, halka verdiği aydınlatıcı bilgilerin yanında ülkenin her yanından devrin önde gelen aydınlarının fikirlerinin halka ulaşması için aracı olmuş ve hakarete varmayan bütün görüşlere sayfalarını açmıştır.

Gazetesini kapatıp, öğretmenlikten de uzaklaştırarak Zerdabi'yi engelleyeceğini sanan yöneticiler çok kısa süre sonra yanıldıklarını anlamışlardır. Çünkü o hangi şartlar ve ortamda olursa olsun ideallerinden vazgeçmemiştir. Köyünde kaldığı 16 yıl boyunca gördüğü bütün haksızlık ve yanlışlıklarla mücadele etmeye devam etmiştir. Bu mücadelede karşısında hükümet memurları, yerli beyler ve mollalar olmuştur. Onların gücünden ve nüfuzundan asla çekinmeyen yazar her

türlü tehlikeyi göze alarak mücadelesine devam etmiştir. Özellikle insanların dinî duygularını istismar eden, bundan da kendilerine menfaat ve nüfuz sağlayan mollalara karşı çok yoğun bir mücadele örneği sergilemiştir. Dinde olmayan şeyleri varmış gibi gösteren, halkın cehaletinden yararlanarak istediklerini yaptırana karşı halkı uyandırmayı kendine önemli bir vazife bilmiştir. Halkın cahil kalması, onların sağlığından aile hayatına kadar her türlü konuda söz sahibi olan bu mollaların yararınadır. Onun için mutlaka halka gerçekler anlatılmalı ve eğitime hak ettiği önem verilmelidir.

Müslümanların dünyadan el-etek çekmelerinin yanlış olduğunu, İslam dininin ilim öğrenmeyi herkese emrettiğini vurgulayan Zerdabi göre, dünya-ahret dengesi kurulmalı ve okullarda dinî ilimlerin yanında dünyevî ilimler de mutlaka okutulmalıdır. O sadece çocukların değil, halkın topyekun eğitilmesi taraftardır. Zerdabi'ye göre burada en büyük sorumluluk öğretmenlere düşmektedir. Ona göre öğretmenlerin vazifesi okulda bitmemektedir. Onlar derslerinden sonra da halkı eğitmek için çalışmalar yapmalıdırlar.

Vatan sevgisinin sadece lafla olmayacağını ifade eden yazar, bunun yapılan icraatlarla gösterilmesi gerektiğine inanmıştır. Milletın refahı ve geleceği uğruna çıkan bütün engeller cesaretle aşılmalı ve bu uğurda gerekirse can vermektan kaçınılmamalıdır.

Son yıllarda da yoğun olarak tartışılan Türk dünyasının dil birliğinden ve Türk dünyasının ortak hareket etmesi fikirlerinden bahseden yazar, Türk dünyasının birliğini muhafaza edebilmesi için dil birliğinin şart olduğunu ifade etmiş ve bu uğurda da herkesin kendisini sorumlu hissetmesi gerektiğine inanmıştır.

Hasan Melikzade Zerdabi 1800'lü yıllarda bugün halen geçerliliğini koruyan tiyatro, hayır cemiyeti, öğretmenlik ve gazetecilik gibi alanlarda faaliyetlerde bulunan ve bunlarda da başarı elde eden ender şahıslardan biridir. Onun ortaya koyduğu, cahilliğe karşı topyekun eğitim, kadın hakları, din istismarcılarına ve haksızlığa karşı mücadele, vatanseverlik, Türk dünyası birliği gibi fikirleri bugün de geçerliği olan ve tartışılan konulardandır.

Zerdabi günümüzde bile yüksek sesle dile getirilmekten çekinilen, özellikle dinî konuları büyük bir cesaretle, umuma yönelik olarak yüksek sesle dile getirmiş, hatta kendisine yönelik gelebilecek tüm tepkileri göze alarak, daha geniş kitlelere seslenebilmek amacıyla bu fikirlerini basın yoluyla yaymaya çalışmıştır. Zerdabi, Azerbaycan Türklerinin, Rusya Türkleri arasında Tatar aydınlarından sonra, dinde ve eğitimde aydınlanma ve yenileşme hareketlerinin canlılık kazandığı ve üzerine gidildiği ikinci Türk halkı olmasında kapıyı aralayan ilk aydınlardan biri olmuştur.

Gazete çıkarmanın, özellikle de Azerbaycan Türkçesiyle yayınlamanın hayal bile edilemediği bir dönemde Zerdabi'nin bunu başarmış olması takdire değer bir durumdur. Gazetesinde kullandığı sade Türkçeyle, fikirlerini her kesimden halka yaymayı hedefleyen Zerdabi, ana dilde ve son derece basit bir Türkçeyle yayınladığı Ekinci ile Azerbaycan edebî dilinin millî dile çevrilmesi ve yerleşmesinde de etkin bir rol oynamıştır. Bugün Ekinci'nin yayınlama tarihi

Azerbaycan'da matbuat günü kutlanmakta ve bu önemli olay yeni nesillere aktarılmaktadır.

Zerdabi'nin dil birliği, vatanseverlik, batı usulünde ve Türkçe eğitimin gerekliliği ve önemi, dinde taassubu eleştirmek için geliştirdiği fikirler kendinden sonra yetişen nesil üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Onun, *Ekinci* vasıtasıyla yaydığı bu yenilikçi fikirlerin, Azerbaycan'da XIX. yüzyılın sonlarında başlayan kültürel uyanışın başlangıcı olduğunu söyleyebiliriz. Zerdabi'nin ilk Türkçe gazeteyi yayınlamasının, ilk hayır cemiyetlerini teşkil etmesinin, ilk tiyatronun nüvesini oluşturmasının ardından tüm bu müesseseler, kendinden sonra gelen ve onun fikirleri ve görüşleri doğrultusunda hareket eden yeni nesil aydınlar tarafından daha da muhkemleştirilmiştir.

Özgürlüğe giden yolun millî dilin ve dolayısıyla kültürün muhafazasından geçtiğinin bilincinde olan, ancak bunu yaşadığı dönem itibarıyla açıkça dile getiremeyen Zerdabi, millî dilin korunup, gelişmesi için gerekli tedbirleri almış ve kendinden sonra da alınması için gerekli ortamı bırakmaya özen göstermiştir. Halkın sahip olduğu hakların farkına varıp, bunları talep edebilmesi için eğitilmiş olması gerektiğinin bilincindedir, eğitim ve kültür yönünden büyük mesafe kat eden milletlerin baskısı altında kalmamak için de yegâne yolun halkın eğitilmesinden geçtiğine inanmaktadır. Bu maksatla tüm bu yolların açılabilmesi için her başarının halkın eğitim seviyesinin artırılmasından geçtiğini bilmektedir.

Zerdabi, bilinçlenen halkın, bu kültürel uyanışın ardından başka taleplerde de bulunacağını görebilmektedir ki, nitekim onun düşündüğü gibi de olmuştur. Bu kültürel uyanış zaman içinde siyasî bir özellik kazanmıştır. Halkının yüzyıllardır süren Rus boyunduruğundan kurtarılması fikrini benimseyen, tıpkı Zerdabi'nin düşlediği tarzda Batı usulüyle ancak millî kültürüne ve inançlarına bağlı olarak yetişen aydınlar milletin kurtuluşu ve mutluluğu için mücadeleye girişmiştir. Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmed Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyslu gibi yeni nesil aydınlar, kurdukları veya dahil oldukları siyasi dernekler ve kuruluşlarla bu amaçta faaliyet göstermişler ve özgürlük mücadelesine girişmişlerdir. Özgürlük mücadelesinden galip çıkan bu aydın sınıfın yaktığı özgürlük meşalesi bir dönem gücünü kaybetse de hiçbir zaman sönmemiş ve 70 yıllık bir beklemenin ardından yeniden güçlenerek özgürlüğe giden yolu aydınlatmıştır. Zerdabi'nin önderliğindeki ilk aydın sınıfı özgürlüğe giden bu yolun açılmasında büyük katkı sağlamıştır. Azerbaycan tarihinde büyük değere sahip olan bu aydınlar içinde özellikle Zerdabi'nin istisnai bir yeri vardır. Türk dünyasının her dönemde ihtiyaç duyduğu fikir ve mücadele adamlığı vasıflarını kendi şahsında toplayan Zerdabi'nin görüşleri zamanla daha iyi anlaşılacak, hak ettiği yeri ve değeri bulacaktır.

KAYNAKÇA

- Alibeyzade, E. M., "Ekinci'ni Varaklarken", *Azerbaycan Gençleri*, 20 Mayıs 1968.
- Altstadt, Audrey, "Azerbaycan Burjuvazisi ve Bakû'de Kültürel Aydınlanma Hareketi: Milliyetçiliğe Doğru İlk Adımlar", (Çev. Mehmet Öz), *Türkiye Günlüğü*, No: 63, Kasım-Aralık 2000.
- Askerova, Aynur, "Ekinci Gazetesi'nin Rusya Müslümanlarının Fikir Hayatındaki Rolü", Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Cavadova, Esmira, *Satırlarda Döyünen Ürek*, (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1988).
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. baskı, (Ankara: TTK, 1999).
- Eliyarlı, Süleyman, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", *Yeni Forum*, Aralık 1991.
- Hasanov, Ahmet, *Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslamın Tenkidi (XIX Asrın İkinci Yarısı-XX asrın Ewelleri)*, (Bakı: Yazıcı, 1983).
- Hasanov, N., *Hasan Bey Zerdabi Azerbaycanda Toprakşunaslık ve Agrokimya Elmlerinin Banisidir*, (Bakı: Elm Neşriyyatı, 1972).
- Hüseynov, Ş., *Hagigat ve Adalet Çarcısı*, (Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1988).
- Göyüşev, Ziyaddin, *Mirovozzrenie G.B. Zardabi*, (Baku, Akademiya Nauk ASSR, 1962).
- Göyüşov, Ziyaddin, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX Asrın İkinci Yarısı)*, (Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960).
- Göyüşov, Ziyaddin, "Gırmızı Gubernatör'ün Emisi", *Komunist*, 23 Ocak 1980.
- Melikova, G. S., "Vospominaya ob ottse", *Sovremenniki O G. Zardabi*, (Baku: Elm, 1985).
- Melikova, H. "Biografiya Gasan Beka Melikova-Zardabi", *Sovremenniki O. G. Zardabi*, (Bakû: Elm, 1985).
- Memmedov, Hagani, *Azerbaycan Milli Harekâtı (1875-1918. İller)*, (Bakı: Sabah, 1996).
- Memmedov, Veli, "Gadın Azadlığı İdeyalarının Terennümcüsü", *Azerbaycan Gadını*, No: 1, 1964.
- Memmedov, Veli, *Ekinci Gazeti*, (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1976).
- Memmedov, Veli, "Matbuatımızı Garanguşu" *Muhbir*, No: 7, 1987.
- Memmedov, Zaman, *Hasanbey Zerdabi*, (Bakı: Azerbaycan Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyyatı, 1957).

- Memmedov, Zaman, "Hasanbey Melikov Zerdabinin Dünya Görüşünde Gabakçıl Rus İlmî ve Medeniyetinin Tesiri", *Azerbaycan Jurnalı*, No: 2, 1993.
- Nezirli, Şemistan, *Azerbaycan Generalları*, (Bakı: Gençlik, 1991).
- Rüstemov, İzzet, *Hasanbey Zerdabi*, (Bakı: Gençlik, 1960).
- Rüstemov, Tofiq, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", *Sovyet Köyü*, 13 Aralık 1979.
- Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, (Çev. Nuray Mert), (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988).
- Yeşilot, Okan, "Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- Yeşilot, Okan, "Kafkaslarda İlk Müslüman Kız Okulu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos-Ekim 2000, No: 6.
- Yeşilot, Okan, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 18, 2002.
- Yeşilot, Okan, *Tagiyev*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004).
- Zerdabi, Gasan-bek Melikov, *Barama Kurdunu Yahşi Sahılamak İçün Düsturu'l Ameldir*, Tiflis, 1885.
- Zerdabi, Gasan-bek Melik-zade, *Bedeni Selamet Sahılamak Düsturu'l Amelidir*, Baku, Kaspi, 1914.
- Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (Çev. İzzet Kantemir), (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983).
- Zerdabi, "Bakıda Müselman Teatrının Binası", *Hayat*, No. 117, 13 Aralık 1905.
- Zerdabi, "Açık Mektup", *Hayat*, No: 12, 13 Ocak 1906.
- Zerdabi, "Dil Davası", *Hayat*, No: 12, 13 Ocak 1906.
- Zerdabi, "Dil ve Din", *Hayat*, No: 5, 6 Ocak 1906.
- Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, No: 9, 11 Ocak 1906.
- Zerdabi, "Kent Mirzalarından Hilas Olmalıyık", *Hayat*, No: 116, 10 Aralık 1905.
- Zerdabi, "Zahmetsiz Medahil", *Hayat*, No:125, 23 Aralık 1905.
- Zerdabi, "Zindeganlıg Davası ve Yahut Dirilik Mübarizesi", *Hayat*, No: 4 Ocak 1906.
- Zerdabi, Gasan-beka Melik-zade, *Toprak, Su ve Hava*, (Bakı: Kaspi, 1912).
- Zerdabi, Hasan Bey, *Seçilmiş Eserleri*, (Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1960).
- Zeynalov, Neriman, "Ekinci Yaşayır", *Komunist*, 15 Ocak 1980.
- Hasan Melik Zerdabi Özel Arşivi, Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü, No: 169.
- "Zerdabi Hasanbey", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Bakı, 1980